

Rituály umírání a pohřbu

Simona Pospíšilíková

Bakalářská práce
2010

Univerzita Tomáše Bati ve Zlíně
Fakulta humanitních studií

Univerzita Tomáše Bati ve Zlíně

Fakulta humanitních studií

Ústav pedagogických věd

akademický rok: 2009/2010

ZADÁNÍ BAKALÁŘSKÉ PRÁCE

(PROJEKTU, UMĚLECKÉHO DÍLA, UMĚLECKÉHO VÝKONU)

Jméno a příjmení: **Simona POSPÍŠILÍKOVÁ**
Studijní program: **B 7507 Specializace v pedagogice**
Studijní obor: **Sociální pedagogika**

Téma práce: **Rituály umírání a pohřbu**

Zásady pro vypracování:

Studium literatury v oblasti zvoleného tématu.
Shromáždění podkladů.
Vymezení teoretické části a zpracování východisek.
Rámcové rozdělení kapitol.
Příprava metodiky výzkumu.
Dopsání obou částí práce.
Sepsání závěru a úvodu.
Kompletování písemné práce.

Rozsah práce:

Rozsah příloh:

Forma zpracování bakalářské práce: **tištěná/elektronická**

Seznam odborné literatury:

HAŠKOVCOVÁ, H. Thanatologie–nauka o umírání a smrti. 1. vyd. Praha: Galén, 2000. 191 s. ISBN 80-7262-034-7.

KUBÍČKOVÁ, N. Zármutek a pomoc pozůstalým. 1. vyd. Praha: ISV 2001. 267 s. ISBN 80-85866-82-X.

ŠPATENKOVÁ, N. Poradenství pro pozůstalé. 1.vyd. Praha: Grada 2008. 144 s. ISBN 978-80-247-1740-1.

WATS ALAN, W. Mýtus a rituál v křesťanství. Praha: Nakl. T. Janečka 1995. 233 s. ISBN 80-85880-09-1.

KŘIVOHLAVÝ, J., KACZMARCZYK S. Poslední úsek cesty. 1. vyd. Praha: Návrat domů 1995. 93 s. ISBN 80-85495-43-0.

NAVRÁTILOVÁ, A. Narození a smrt v české lidové kultuře. 1. vyd. Praha: Vyšehrad 2004. 416 s. ISBN 80-7021-397-3.

Vedoucí bakalářské práce:

Mgr. Radana Nováková, Ph.D.

Ústav pedagogických věd

Datum zadání bakalářské práce:

15. února 2010

Termín odevzdání bakalářské práce:

7. května 2010

Ve Zlíně dne 15. února 2010

prof. PhDr. Vlastimil Švec, CSc.
děkan

L.S.

Mgr. Soňa Vávrová, Ph.D.
ředitelka ústavu

PROHLÁŠENÍ AUTORA BAKALÁŘSKÉ PRÁCE

Beru na vědomí, že

- odevzdáním bakalářské práce souhlasím se zveřejněním své práce podle zákona č. 111/1998 Sb. o vysokých školách a o změně a doplnění dalších zákonů (zákon o vysokých školách), ve znění pozdějších právních předpisů, bez ohledu na výsledek obhajoby ¹⁾;
- beru na vědomí, že bakalářská práce bude uložena v elektronické podobě v univerzitním informačním systému dostupná k nahlédnutí;
- na moji bakalářskou práci se plně vztahuje zákon č. 121/2000 Sb. o právu autorském, o právech souvisejících s právem autorským a o změně některých zákonů (autorský zákon) ve znění pozdějších právních předpisů, zejm. § 35 odst. 3 ²⁾;
- podle § 60 ³⁾ odst. 1 autorského zákona má UTB ve Zlíně právo na uzavření licenční smlouvy o užití školního díla v rozsahu § 12 odst. 4 autorského zákona;
- podle § 60 ³⁾ odst. 2 a 3 mohu užít své dílo – bakalářskou práci - nebo poskytnout licenci k jejímu využití jen s předchozím písemným souhlasem Univerzity Tomáše Bati ve Zlíně, která je oprávněna v takovém případě ode mne požadovat přiměřený příspěvek na úhradu nákladů, které byly Univerzitou Tomáše Bati ve Zlíně na vytvoření díla vynaloženy (až do jejich skutečné výše);
- pokud bylo k vypracování bakalářské práce využito softwaru poskytnutého Univerzitou Tomáše Bati ve Zlíně nebo jinými subjekty pouze ke studijním a výzkumným účelům (tj. k nekomerčnímu využití), nelze výsledky bakalářské práce využít ke komerčním účelům.

Prohlašuji, že

- elektronická a tištěná verze bakalářské práce jsou totožné;
- na bakalářské práci jsem pracoval samostatně a použitou literaturu jsem citoval. V případě publikace výsledků budu uveden jako spoluautor.

Ve Zlíně 28. 4. 2010

Simona Pospíšilová

1) zákon č. 111/1998 Sb. o vysokých školách a o změně a doplnění dalších zákonů (zákon o vysokých školách), ve znění pozdějších právních předpisů, § 47b Zveřejňování závěrečných prací:

(1) Vysoká škola nevydělečně zveřejňuje disertační, diplomové, bakalářské a rigorózní práce, u kterých proběhla obhajoba, včetně posudků oponentů a výsledku obhajoby prostřednictvím databáze kvalifikačních prací, kterou spravuje. Způsob zveřejnění stanoví vnitřní předpis vysoké školy.

(2) Disertační, diplomové, bakalářské a rigorózní práce odevzdané uchazečem k obhajobě musí být též nejméně pět pracovních dnů před konáním obhajoby zveřejněny k nahlížení veřejnosti v místě určeném vnitřním předpisem vysoké školy nebo není-li tak určeno, v místě pracoviště vysoké školy, kde se má konat obhajoba práce. Každý si může ze zveřejněné práce pořizovat na své náklady výpisy, opisy nebo rozmnoženiny.

(3) Platí, že odevzdáním práce autor souhlasí se zveřejněním své práce podle tohoto zákona, bez ohledu na výsledek obhajoby.

2) zákon č. 121/2000 Sb. o právu autorském, o právech souvisejících s právem autorským a o změně některých zákonů (autorský zákon) ve znění pozdějších právních předpisů, § 35 odst. 3:

(3) Do práva autorského také nezasahuje škola nebo školské či vzdělávací zařízení, užije-li nikoli za účelem přímého nebo nepřímého hospodářského nebo obchodního prospěchu k výuce nebo k vlastní potřebě dílo vytvořené žákem nebo studentem ke splnění školních nebo studijních povinností vyplývajících z jeho právního vztahu ke škole nebo školskému či vzdělávacímu zařízení (školní dílo).

3) zákon č. 121/2000 Sb. o právu autorském, o právech souvisejících s právem autorským a o změně některých zákonů (autorský zákon) ve znění pozdějších právních předpisů, § 60 Školní dílo:

(1) Škola nebo školské či vzdělávací zařízení mají za obvyklých podmínek právo na uzavření licenční smlouvy o užití školního díla (§ 35 odst.

3). Odpirá-li autor takového díla udělit svolení bez vážného důvodu, mohou se tyto osoby domáhat nahrazení chybějícího projevu jeho vůle u soudu. Ustanovení § 35 odst. 3 zůstává nedotčeno.

(2) Není-li sjednáno jinak, může autor školního díla své dílo užít či poskytnout jinému licenci, není-li to v rozporu s oprávněnými zájmy školy nebo školského či vzdělávacího zařízení.

(3) Škola nebo školské či vzdělávací zařízení jsou oprávněny požadovat, aby jim autor školního díla z výdělku jím dosaženého v souvislosti s užitím díla či poskytnutím licence podle odstavce 2 přiměřeně přispěl na úhradu nákladů, které na vytvoření díla vynaložily, a to podle okolností až do jejich skutečné výše; přitom se přihlédne k výši výdělku dosaženého školou nebo školským či vzdělávacím zařízením z užití školního díla podle odstavce 1.

ABSTRAKT

Hlavním tématem bakalářské práce jsou rituály spojené s umíráním, smrtí a pohřbíváním. V teoretické části objasňuji pojem a význam rituálů, zabývám se umíráním a pohřbíváním v minulosti, doprovázením umírajících a rituály pohřbů v současnosti. V praktické části se věnuji informovanosti dětí na základní škole, zjišťuji úroveň jejich teoretických vědomostí i praktických dovedností a jak se na této informovanosti podílí rodina.

Klíčová slova:

Rituál, obřad, paliativní péče, doprovázení, hospic, umírání, smrt, pohřeb

ABSTRACT

The main topic of my bachelor piece of work is rituals connected with dying, death and burying. In the theoretical part I explain the concept and significance of rituals. I deal with dying and burying in the past and accompanying the dying and funeral rituals at the present time. In the practical part I describe the foreknowledge of children in basic school, I determine their level of theoretical knowledge as well as practical knowledge and how the family participates in this foreknowledge.

Keywords:

Ritual, ceremony, palliative care, accompanying, hospic, dying, death, funeral

Děkuji paní Mgr. Radaně Novákové, Ph.D. za odborné vedení, pomoc a užitečné rady, které mi poskytovala při psaní mé bakalářské práce. Děkuji žákům a pedagogům Církevní základní školy ve Zlíně za ochotu a věnovaný čas při dotazníkovém šetření.

Prohlašuji, že odevzdaná verze bakalářské/diplomové práce a verze elektronická nahraná do IS/STAG jsou totožné.

OBSAH

ÚVOD	9
I TEORETICKÁ ČÁST	11
1 RITUÁLY	12
1.1 POJEM RITUÁL.....	12
1.2 VÝZNAM RITUÁLŮ.....	13
1.3 POSUN OBSAHU RITUÁLŮ.....	14
2 RITUÁLY UMÍRÁNÍ.....	15
2.1 UMÍRÁNÍ V MINULOSTI.....	15
2.2 DOPROVÁZENÍ UMÍRAJÍCÍCH V SOUČASNOSTI.....	16
2.2.1 Paliativní péče.....	18
2.2.2 Hospicová péče.....	20
3 POHŘEBNÍ RITUÁLY.....	22
3.1 OD ÚMRTÍ K POHŘBU.....	23
3.2 POHŘEBNÍ RITUÁLY V MINULOSTI.....	23
3.3 POHŘEBNÍ RITUÁL V SOUČASNOSTI.....	24
II PRAKTICKÁ ČÁST.....	28
4 INFORMOVANOST ŽÁKŮ CÍRKEVNÍ ZÁKLADNÍ ŠKOLY O SMRTI A POHŘBÍVÁNÍ.....	29
4.1 VÝZKUMNÝ PROBLÉM.....	29
4.2 CÍL VÝZKUMU.....	29
4.3 METODA VÝZKUMU.....	30
4.4 VÝZKUMNÝ VZOREK.....	30
4.5 VLASTNÍ VÝZKUM.....	31
4.6 VYHODNOCENÍ VÝSLEDKŮ VÝZKUMU.....	31
4.7 HODNOCENÍ VÝZKUMU A MOŽNOSTI VYUŽITÍ.....	42
ZÁVĚR.....	44
SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY.....	45
SEZNAM TABULEK.....	46
SEZNAM GRAFŮ.....	47
SEZNAM PŘÍLOH.....	48

ÚVOD

Člověk se v dnešní době se smrtí a umíráním setkává téměř každý den, ale jde o smrt virtuální, hranou, která se ukazuje na televizních obrazovkách, v počítačových hrách, čteme o ní v novinách, knihách, atd. Lidé se s ní neztotožňují, spíše naopak se snaží, aby se jich nedotýkala, a raději se staví na stranu těch, kdo přežívají. Naproti tomu setkání se skutečným koncem lidského života se už tak často nevidí. Chybí nám zkušenost našich prababiček, které podobu smrti znaly už od dětství, protože lidé umírali doma, byla pro ně přirozenou součástí života. Předností tohoto způsobu umírání byl vypracovaný rituál umírání, kdy každý věděl, co může a co má dělat. Dnes jsou umírající odsunuti do nemocnic a jiných ústavů, smrt je nám neznámá, máme z ní strach a hrůzu. Separace umírajícího od rodiny byla v minulých letech tak dlouhá, že se dnes přirozené vzorce chování nemají příbuzní kde naučit. Ve snaze žít bezstarostný život vytěšňujeme ze svého vědomí nepřijemné myšlenky na konec života. O to víc pak můžeme být zaskočeni nemocí a umíráním blízkého člověka. Lidský život naplňují vztahy – rodinné, partnerské, přátelské – zkrátka mezilidské. A právě v konfrontaci se smrtí si člověk uvědomí, že pravé hodnoty nejsou ty materialistické, ale naopak ty prožitkové, láska, přátelství, a postojové, jak se chováme ke svým blízkým v době, kdy nás velmi potřebují. Otázka umírání, smrti, případně i života po smrti je součástí života lidí již celé věky a přestože každá kultura a každé náboženství se s ní vyrovnávala odlišně, paradoxně základní znaky jsou stejné. U všech kultur pozorujeme rituály pohřbu, u novějších pak i rituály zabývající se posledními věcmi života člověka těsně před jeho smrtí (např. zaopatření nemocného, doprovázení apod.). Právě k těmto rituálům bych chtěla zaměřit svou práci, objasnit, co je to rituál, jejich význam, nastínit možnosti doprovázení umírajících v dnešní době, popsat poslední rozloučení se zemřelými a jejich pohřbívání. Mnoho lidí se vzdává obřadů a rituálů spojených s posledním rozloučením a je to škoda, protože tyto rituály mohou pomoci právě v nejtěžších chvílích lidského života, jakými bezpochyby smrt blízkého člověka je. V praktické části bych se pak chtěla věnovat stavu rodinné výchovy v této oblasti. Ani děti a dospívající mladí lidé se setkání se smrtí nevyhnou, naopak právě v tomto věku často umírají jejich prarodiče a praprarodiče. Konfrontace se smrtí je pro dítě silným emočním zážitkem, děti mohou prožívat ztrátu blízkého velmi silně, na rodičích a rodinném zázemí pak záleží jakým způsobem dokáží dětem pomoci. Chtěla bych tedy zjistit, jaká je informovanost dětí a komunikace v jejich rodinách, jestli děti mají důvěru s rodiči

hovořit. Protože i v této oblasti znalostí a vědomostí velmi záleží na postoji rodiny a rodinném zázemí, vybrala jsem si pro svůj výzkum rodiny, které mají k tradicím blíže a to jsou rodiny, které se hlásí ke křesťanství.

I. TEORETICKÁ ČÁST

1 RITUÁLY

Život jedince jak v tradičních, tak v moderních společnostech je ohraničen narozením a úmrtím a téměř všechny klíčové životní události jsou zvýrazněny nebo přímo určeny obřady a to tím více, čím hlouběji dané společenství spočívá ve svých tradicích. Lze říci, že tvar života jedince a jeho obrysy jsou určeny rituály. Některé jsou nazývány výroční rituály, konají se každý rok přibližně ve stejnou dobu, např. v naší kultuře to mohou být Vánoce a Velikonoce, jiné jsou nazývány přechodovými rituály, ty se týkají jednotlivců a změn v jejich životě, v jejich společenském postavení apod. Další z rituálů mají situační povahu, provozují se z důvodů zvláštní potřeby nebo okolností. Všechny rituály jsou kolektivní záležitostí a ve všech představují shromáždění lidí i celebranti zvláštní, posvátný rámec a podmínky daného rituálu. Rituály jsou tedy inscenované události, které se řídí určitými předpisy.¹

1.1 Pojem rituál

Pojem rituál je odvozený z latinského slova „ritus“ značícího řád, obřad nebo obyčej. Kořen tohoto slova se možná nachází ve staroindickém jazyce posvátných textů sanskrtu, v němž se vyskytuje slovo „rita“, jímž je označováno vše, co se děje ve shodě s vesmírným řádem nebo co je shodné s řádem obecně. Je to tedy slavnostní obřad, provázený výrazným individuálním nebo kolektivním chováním, které je standardizováno, založeno na stanovených nebo tradičních pravidlech. Rituály představují jednu ze základních institucí archaických společností, přežívají však i do společnosti moderní, i když jejich obsah se výrazně mění.² Velká většina obřadů má svůj původ v dávnověku a některé z nich prošly tak složitými proměnami, že jejich původní význam uniká i těm, kteří je dnes provozují. Rituály se často vyvinuly jako přísně dodržovaná soustava složitých symbolických úkonů majících svůj význam při vykonávání magických nebo náboženských úkonů. Blízká je souvislost mezi rituálem a mýtem, neboť velká skupina rituálů vznikla jako dramatické zpodobení mýtického

¹MURPHY, R. F. *Úvod do kulturní a sociální antropologie*. Praha: Slon, 2004. ISBN 80-8629-25-3

²<http://is.muni.cz/do/1431/UAntrBiol/el/antropos/slovník.html>

děje a některé mýty jsou vysvětlením toho, co se odehrává během rituálu. Jazykem obřadu jsou především symboly a symbolická gesta. V nejširším slova smyslu lze o obřadu hovořit jako o ustáleném způsobu jednání při vykonávání určitých činností.

1.2 Význam rituálů

Nejdůležitější na rituálu je silný a nezanedbatelný duchovní náboj, aspekt hlubokého prožitku toho, kdo obřad provozuje nebo se jej účastní a který činí rituál rituálem. Rituál pomáhá zvýraznit určité chvíle, soukromé rituály dávají rytmus našemu životu, skupinové a veřejné rituály slouží hlavně k posilování pocitu sounáležitosti se skupinou. Fungují jako stabilizátory chování, jsou nástrojem, pomocí něhož dané společenství udržuje a upevňuje své normativní uspořádání a organizaci. Rituál určuje průběh přechodu, udává jak se má člověk dostat do nového postavení, shromažďuje lidi v jeho okolí za účelem psychologické podpory zasvěcované osobě a všem zúčastněným.³

Rituály jsou nedílnou součástí našeho života, v dnešní době však jsme svědky dlouhodobého procesu odposvátnění, desakralizace většiny z nich. Skutečný rituál s hlubokým citovým prožitkem, který byl samozřejmostí pro naše předky, se z našeho každodenního života postupně vytrácí. Ukazuje se však, že toto vytrácení rituálu je záležitostí nebezpečnou, neboť v lidské psychice je bezpochyby zakódována určitá potřeba posvátného prožitku vytrhujícího jedince ze všednosti a každodennosti, mnohdy i z vnímání reálného času. Čím je totiž prožívaný obřad sugestivnější, tím intenzivnější je iluze zastavení nebo změny času a tím silnější je katarze, kterou následně přináší. Právě pro neobyčejně silný emocionální náboj, který se na provozování rituálu a přítomnost při něm váže, mohou být různé formy obřadů snadno zneužitelné. Stávají se pak nástrojem manipulace s některými jedinci, kteří si často tento moment ani neuvědomují, zpravidla ze strany politických i různých pseudonáboženských ideologií a skupin. Velmi často se obětí těchto praktik a manipulací stávají jedinci, kterým se v jejich běžném životě rituálů a hlubokých zážitků s nimi spojených nedostává.

³ MURPHY, R. F. *Úvod do kulturní a sociální antropologie*. Praha: Slon, 2004. ISBN 80-8629-25-3

Čím více slavnostních, výjimečných, nebo posvátných okamžiků jsme ochotni dopřát sami sobě, svým dětem nebo lidem, kteří nás obklopují, tím lépe budeme odolávat různým nátlakům a manipulacím a tím plněji budeme prožívat vše, co nás v životě potká.

1.3 Posun obsahu rituálů

Proces modernizace neznamena ústup rituálů ze života společnosti, vede pouze k transformaci jejich obsahů a forem. Rituál úcty proměnil z náboženské povinnosti v občanskou ctnost.⁴ Ve společnosti ustoupila do pozadí víra v posmrtný život, náboženství ovlivnily přírodní a sociální vědy a význam rituálů výrazně klesl. V období sekularizace moderní společnosti byly obřady postupně odstraňovány, ukázalo se ale, že není možné je ze života jedince vytlačit bez náhrady. Proto se na jejich místě objevují obřady občanské např. vítání občánků, civilní sňatek, civilní pohřební obřad apod. Tato skutečnost vypovídá o tom, že obřady nejsou bezpodmínečně vázány na náboženský obsah a že i moderní člověk má silnou potřebu rituálů a jejich provozování. Objevují se i zcela moderní rituály, které jsou modifikacemi rituálů starších - v dnešní době jsou nejvíce zastoupeny uváděním určitého výrobku na trh, např. hudební nahrávky či knihy, což je často spojeno s jejich „křtem“.

⁴ <http://is.muni.cz/do/1431/UAntrBiol/el/antropos/slovník.html>

2 RITUÁLY UMÍRÁNÍ

Umírání v širokém významu slova je proces, kdy nevyléčitelně nemocný člověk v relativně dlouhém čase žije pod znamením hrozící a nakonec realizující se smrti. Ničeho se člověk nebojí tolik jako smrti, to je toho, že přestane existovat se všemi důsledky. Stejně, ne-li více se bojí umírání. Pojem umírání je synonymem terminálního stavu při němž dochází k postupnému a nevratnému selhávání důležitých vitálních funkcí tkání a orgánů jehož důsledkem je smrt.⁵

2.1 Umírání v minulosti

Umírání bývalo většinou veřejnou záležitostí a rituály s ním spojené měly člověku pomoci vyrovnat se světem v rovině náboženské i světské. V okamžiku smrti měl být člověk usmířen jak s Bohem, tak i s rodinou a okolím. V křesťanském modelu, u nás nejčastějším, se tyto rituály zformovaly do stabilního rámce, který tvořilo poslední pomazání, požehnání, loučení a poslední pořízení. Umírající se loučil s rodinou a přáteli, žádal o odpuštění, poroučel je Bohu a pořádal svou pozůstalost. Bylo důležité urovnat všechny závazky mezi umírajícím, příslušníky rodiny, sousedy a obcí. Nevyrovnaný spor či dluh, neusmířená vina nebo nesplněný slib byly považovány nejen za příčinu dlouhého a obtížného umírání, ale způsobovaly také, že zemřelý nemohl najít v hrobě pokoj a také pozůstalí byli vystaveni soustavnému zneklidňování. Usmíření tedy sledovaly obecně rozšířené obřadní návštěvy příbuzných a sousedů u lůžka nemocného nebo umírajícího, které patřily k uznávaným povinnostem.⁶

K tradičním obřadům umírání v domácím prostředí patřilo dávat pozůstalým členům rodiny, hlavně dětem, požehnání. Závazný význam měla v lidové tradici poslední slova a přání pronesená na smrtelném loži, byla nadána zvláštní, posvátnou mocí, potvrzující jedno-

⁵ <http://www.domaci-pece.info/hospicova-pece1>, 4.11.2009

⁶ NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha: Vyšehrad, 2004. ISBN 80-7021-397-

tu morálního, sociokulturního a právního řádu, jenž strukturoval lidové povědomí. Přání umírajícího bylo třeba splnit, protože měla váhu téměř bytostného poselství, jejich nesplnění bylo považováno za hřích. V minulosti bylo zvykem si nejen určovat způsob pohřbení, ale pamatovat i na jiné věci, např. hospodář si před svou smrtí chystal víno nebo slivovici k pohřebnímu pohoštění.⁷

V okamžiku smrti byl umírající ohrožen zlými duchy a démony, kteří čekali na jeho duši. K zapuzení démonů a současně k zamezení návratu duše umírajícího vystupoval jaké účinný prostředek hluk a světlo. V křesťanské interpretaci nabyly tyto prostředky významu osvětlování cesty na věčnost a zvoněním byla duše lákána k nebi. Hromniční svíci při umírání zapalovali všude. Nad lože umírajícího zavěšovali obraz Matky Boží a svatého patrona a poblíž stavěli nádobku se svěcenou vodou. Kdo dlouho a těžce umíral, tomu dávali zvonit za lehké skonání. Bezprostředně po smrti se v obci rozeznělo klinkání umíračku, lidé se zastavovali, vyptávali se, kdo zemřel a modlili se za spásu jeho duše. Další dny se zvonívala hodinka nebo hrana, způsob tohoto vyzvánění byl podřízen krajovým tradicím. Zvonění symbolizovalo i sociální postavení zemřelého, protože poplatky zvoníkům patřily k náročným finančním položkám. Čím bylo zvonění delší, tím větší byla pocta prokazovaná nebožtíkovi. Zprávu o smrti roznášel najatý člověk, který obcházel všechny domy ve vsi, od poloviny 19. století se stalo zvykem, že se zprávou o úmrtí obcházel sousedy také některý člen rodiny. Tištěná smuteční oznámení se ve větší míře začala na venkov dostávat až v meziválečném období.⁸

2.2 Doprovázení umírajících v současnosti

Hlavním místem umírání byl v minulosti vlastní domov, tím byla péče a ošetřování těžce nemocných a umírajících svěřena nejbližším příbuzným. V druhé polovině minulého století

⁷ NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha: Vyšehrad, 2004. ISBN 80-7021-397-3

⁸ NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha: Vyšehrad, 2004. ISBN 80-7021-397-3

došlo ke změně a místem úmrtí se stala nemocnice a domovy pro staré občany. Narůstala hospitalizace umírajících, rutinní zajišťování péče, zdravotní a ošetrovatelská péče převládala nad osobním prožíváním jednotlivých umírajících. Tento přístup byl jednodušší i pro příbuzné, protože nevyžadoval jejich dvacetičtyřhodinovou pozornost či nutnost úprav domácích podmínek. Pro umírajícího má ale setrvání v domácím prostředí velké výhody. Nachází se v prostředí na něž je zvyklý, je obklopen tím, co má rád, lidmi, které má zná, není vystaven nebezpečí izolace. Úzký kontakt s rodinou, přáteli či sousedy je ke konci života právě tak důležitý, jako po celý život.⁹ Umírání doma mělo také po staletí stejný scénář, každý člen rodiny věděl jaká je jeho role, z generace na generaci tak přecházela nejen zkušenost jak pečovat, ale také prožitek jak umírání a smrt vypadá z blízka. Rodinní příslušníci a blízcí měli možnost prožít si roli doprovázejícího, před tím než se sami stali doprovázenými. Velkou podporou a pomocí pro rodinné příslušníky a blízké je také pocit, že udělali maximum pro to, aby bylo odstraněno fyzické i psychické utrpení umírajícího. Doprovázení blízkých lidí na konci jejich života je nejen službou pro ně, ale neméně službou doprovázejícím. Každý, kdo touto zkouškou prošel, určitě získal i něco pozitivního. Přehodnocování a třídění životních hodnot patří určitě k těm základním pozitivním faktorům. Vytváří se nové vzorce chování, např. rodiče, kteří se starají o své babičky či dědečky, dávají příklad svým dětem a mají naději, že ani oni jednou nebudou umírat opuštěni.

V současné době představuje významný zdroj opory pro nevléčitelně nemocné a jejich rodinné příslušníky systém hospicové a paliativní péče. Paliativní péče dostala svůj název z latinského slova *pallium*, což znamená plášť, příkrývka, přehoz. Ovinout pláštěm toho, kdo trpí, neznamena popírat utrpení, ale spíše stát mu po boku. Paliativní medicína představuje celkovou léčbu a péči o nemocné, jejichž nemoc nereaguje na léčbu a jejichž délka života je omezená. Paliativní medicína se neomezuje jen na tišení fyzických bolestí a kontrolu symptomů, ale je chápána jako tišící a pomáhající medicína mnohem komplexněji. Vyžaduje odbornou lékařskou pomoc v důležité a velmi hodnotné oblasti loučení se životem. Když je kurativní medicína v koncích, neznamena to ani zdaleka, že je v koncích celá medicína. Cíle medicíny se nevyčerpávají v opravách orgánů nebo systémů, v náhradě při

⁹ BLUMENTHAL-BARBY, K. *Kapitoly z thanatologie*. Praha: Avicenum, 1987

nezvratném výpadku funkcí organismu apod. K cílům medicíny, a z lidského hlediska stejně tak důležitým, patří zmírňování utrpení a umění doprovázet umírající. Světová zdravotnická organizace (WHO) přiznává paliativní medicíně nejvyšší prioritu, když poslední úsek pacientova života ovládnou tělesné symptomy jako jsou bolest, pocit životní krize a obavy, jinými slovy neléčitelné utrpení. Světová zdravotnická organizace dále konstatuje, že paliativní péče podporuje život a považuje umírání za normální proces, ani neurychluje, ani neoddaluje smrt, poskytuje úlevu od bolesti a jiných svízelných symptomů, začleňuje do péče o pacienta psychické a duchovní aspekty, vytváří podpůrný systém, který pomáhá rodině vyrovnat se s pacientovou smrtí a zármutkem po jeho smrti.¹⁰

2.2.1 Paliativní péče

Paliativní medicína bývá často veřejností považována za novou disciplínu, ve skutečnosti je však asi nejstarším lékařským oborem, protože až do novověkého pokroku medicíny byly jen u mála nemocí k dispozici skutečné možnosti účinné léčby. Dějiny moderní paliativní péče jsou oproti tomu poměrně krátké. Vznik a rozvoj paliativní péče v druhé polovině dvacátého století byl přitom zásadním způsobem ovlivněn několika významnými faktory. Jedním z nich byla změna hlavních příčin úmrtí a radikální prodloužení života v průběhu posledního století, způsobené mimo jiné úspěchy moderní medicíny. Tato proměna s sebou však nesla také paradoxní důsledky. Na začátku 21. století totiž sice žijeme v průměru výrazně déle a v mnohém ohledu pohodlněji než před sto lety. Platíme však za to nemalou daň – déle, a často vůbec ne lehčeji také umíráme. Moderní medicína, povzbuzena svými terapeutickými úspěchy, začala přitom na tento stav efektivně reagovat až se značným zpožděním. Povědomí o potřebě a významu paliativní péče bylo do značné míry zastíněno zaměřením medicíny na léčbu a uzdravení a velkými úspěchy, které toto zaměření přinášelo. Naděje, které tyto v mnohém ohledu slibné výsledky přinesly, totiž často vedly k tomu, že nebyly dostatečně hluboko reflektovány meze tohoto terapeutického zaměření a problémy, který tento vývoj přinesl. Na tomto pozadí je moderní paliativní péči možné po-

¹⁰ <http://www.hospice.cz/hospice1/paliativ.html> 27.10.2008

chopit jako pokus o znovuoživení starého povědomí o potřebě a významu paliativní péče. Tento pokus na jedné straně vyrůstá z reflexe mezi terapeutických možností moderní medicíny, na druhé straně se však opírá o významné pokroky, kterých moderní medicína především v léčbě bolesti a zvládnání dalších symptomů dosáhla. V té formě, jak paliativní medicínu známe dnes, v sobě spojuje prvky medicíny, ošetrovatelství, sociální práce, duchovní péče, fyzioterapie, ergoterapie a podle potřeby i dalších disciplín. Lze ji zařadit do onkologické péče vedle léčby kurativní a podpůrné, přičemž všechny tyto přístupy se navzájem prolínají. Ve zdravotnickém systému by mělo být zaručeno, aby měl každý člověk bez ohledu na své finanční možnosti v rámci paliativní medicíny právo na optimální léčbu bolesti.¹¹

Paliativní medicína je zaměřena na komplexní zmírňování všeho, co působí utrpení, a nejde jí přednostně o prodloužení života, spíše o zachování důstojnosti. U tohoto způsobu léčby se sice neodstraní nemoc, subjektivní stav pacienta se však přesto zlepší. Přijetí vlastního umírání, při kterém paliativní medicína zmírňuje utrpení, je v rozporu s násilnou pomocí k ukončení života. Paliativní medicína znamená odmítnutí eutanázie. Jejím cílem je dosažení co nejlepší kvality života pro nemocného a jeho rodinu. Pojem důstojná smrt bývá používán často, ale málokdy bývá řečeno, co si pod tímto pojmem představit. Haškovcová (2000) ve své knize *Thanatologie* píše: „Důstojnost smrti bychom snad mohli spatřovat v důsledném a obětavém ošetřování člověka, který naši profesionální i laickou péči potřebuje, a měli bychom se vědomě oprostít od estetických kritérií, které nám zabraňují přirozeně přijímat fyziologické projevy strádání, kachexie a nemohoucnosti. Fyziologická tvář smrti není lidem známa a možná proto ji pokládají za nepatřičnou a ošklivou. Nepochybně je vhodné pečovat o kultivované a čisté prostředí. Nejdůležitějším prvkem důstojného umírání a důstojné smrti je osobní blízkost druhého člověka. Nikdo se nerodí sám a nikdo by neměl umírat sám. Přítomnost druhých lidí činí z procesu zrodu i skonu sociální akt.“¹²

¹¹ <http://www.cestadomu.cz/index.php?cmd=page&id=20&lang=cs> 27.10.2008

¹² HAŠKOVCOVÁ, H. *Thanatologie Nauka o umírání a smrti*. Praha: Galén, 2000. ISBN 80-7262-034-7, str. 129-130

2.2.2 Hospicová péče

Paliativní medicína úzce souvisí s hospicovou péčí. Anglický výraz hospic znamená útulek nebo útočiště, termín byl původně používán ve středověku pro tzv. domy odpočinku. Vyhledávali je hlavně poutníci směřující do Palestiny, kromě toho, že se vyspali, najedli a napili, tak si také ošetřili bolavé nohy. Hospic vedl člověk, který byl schopný vést nejen hostinec, ale který se vyznal i v ranhojičství. Není náhodou, že mají dnešní hostinec a nemocnice (varianty výrazu hospitál) stejný filologický původ. Středověký hospic poskytoval na základní úrovni vše, co můžeme v moderní terminologii nazvat bio-psycho-sociálním a spirituálním servisem.¹³

Hospicový program je koordinovaný program paliativních a podpůrných služeb prováděných doma i během pobytu v nemocnici, které jsou zajišťovány lékařsky řízeným meziprofesním týmem profesionálů i dobrovolníků. Paliativní péče může být poskytována jak v hospicích, tak v domácnostech anebo nemocnicích. Základním úkolem hospicové péče je zmírňovat bolest a utrpení pacientů trpících nevléčitelnou nemocí, ve většině případů nádorovým onemocněním, jejichž zdravotní stav již nedává žádnou naději na úplné uzdravení. Poskytuje pacientům účinnou pomoc tam, kde prostředky klasické medicíny selhávají a kde již nedostačují síly jejich blízkých poskytovat nemocnému kvalitní pomoc a péči. Hospicovou péčí je třeba chápat především jako tlumení bolesti a zajištění takového okolního prostředí, aby pacient nestrádal ani fyzicky, ani psychicky, aby se i mezi zdravotníky v hospici cítil co nejvíce jako v domácím prostředí, aby se z jeho pobytu zde stal sociální akt. Hospicová péče řeší nejen bolest a utrpení samotných pacientů, ale zároveň pomáhá jejich blízkým zvládat nadměrnou psychickou a fyzickou zátěž při intenzivní péči o svého blízkého. Je to taková péče, která nabízí nemocným v terminálním stadiu a jejich blízkým účinnou pomoc, kdy už jsou prostředky klasické medicíny, síly a schopnosti nejbližšího okolí pečovat o nemocného nedostačující.

Ošetřovatelský tým hospice pečuje nejen o samotného pacienta, ale i o jeho příbuzné, kteří jsou vystaveni velké psychické i fyzické zátěži související s onemocněním jejich

¹³ HAŠKOVCOVÁ, H. *Thanatologie Nauka o umírání a smrti*. Praha: Galén, 2000. ISBN 80-7262-034-7

blízkého a péčí o něho. Vedle lékařů a zdravotnických pracovníků je v ošetrovatelském týmu hospice kladen důraz na přítomnost sociální pracovníce, psychologa, kněze, faráře nebo jiného vzdělaného teologa. Klient i jeho rodina stojí před úkolem přehodnotit smysl života a proto často potřebují duchovní podporu, ačkoli ne vždy ji hledají. To znamená, že členové personálu musí mít sami jasno ve svém postoji k duchovním záležitostem a musí být připraveni o takových věcech hovořit. Neznaменá to, že by měli mít nějakou intenzivní náboženskou víru, která netoleruje hodnoty druhých. O umírající se také často starají řádové sestry. Pastorec bývá nabídnuta každému, ne každý ji však musí využít a odmítnutí není nijak odsuzováno.¹⁴

¹⁴ <http://www.hospice.cz/hospice1/paliativ.html> 27.10.2008

3 POHŘEBNÍ RITUÁLY

Smrt je na celém světě předmětem rituálů, neexistuje žádná lidská společnost, která by tělo zemřelého člověka vyhodila jako kus rozkládající se buněčné hmoty. V jednotlivých společnostech se k tomuto rituálu přistupuje různě, někde se vyskytuje kremace mrtvých, několik indiánských kmenů klade své zemřelé na dřevěné plošiny ve větvích stromů, některé zápaadoafrické kmeny pohřbívají lidi do dutých kmenů stromů, nejběžnějším zvykem však je pohřbívání do země, i když místo pohřbení, poloha těla a doba pohřbu se liší.¹⁵ Tedy prakticky ve všech kulturách byly a jsou dodržovány různé pohřební rituály a rituály truchlení. Tyto rituály slouží k regulování vnějších projevů vnitřních stavů a prožívání a upravují chování pozůstalých osob. Existence těchto rituálů přiznává truchlení charakter specifického období a dává průběhu zármutku jistý řád. Tyto obřady udávají relativně jasná pravidla, kdy kde a jak truchlit a značně ulehčují situaci pozůstalých. V dnešní době jsou rituály pohřbu a truchlení ve značné krizi, uznávané rituály scházejí a zůstává tak na individuálním posouzení a rozhodnutí jedince, jakým způsobem a zda vůbec bude truchlit.¹⁶

Špatenková (2008) píše o tzv. desateru pro pozůstalé, kde na prvním místě uvádí: „zapojte se do přípravy pohřbu“¹⁷. Ne nadarmo je tento bod na prvním místě. Špatenková zdůrazňuje přípravu a realizaci pohřbu jako důležitý rituál v kontextu péče o pozůstalé. Nemusí se jednat o pohřeb v tradičním slova smyslu, jde o účast na jakémkoliv vhodném odlučovací či přechodovém rituálu. Odmítnutí účasti na takovémto rituálu nebo jeho ignorování může jedince odsoudit do sociální izolace, v případě pozůstalých a jejich absence na pohřbu nebo nekonání pohřbu vůbec, to platí dvojnásob.

¹⁵MURPHY, R. F. *Úvod do kulturní a sociální antropologie*. Praha: Slon, 2004. ISBN 80-8629-25-3

¹⁶ KUBÍČKOVÁ, N. *Zármutek a pomoc pozůstalým*. Praha: ISV, 2001. ISBN 80-85866-82-X

¹⁷ ŠPATENKOVÁ, N. *Poradenství pro pozůstalé*. Praha: Grada, 2008. ISBN 978-80-247-1740-1, příloha č.

3.1 Od úmrtí k pohřbu

Všechny úkony v minulosti, které se k tomuto období vztahovaly měly společný základ a to víru v posmrtný život a možný návrat duše zemřelého. Toto vnímali jako velké nebezpečí čelili mu všemi možnými prostředky - otvírala se okna, aby duše mohla ven, někde se nesměly nechat ani pokličky na hrncích, aby se tam neukryla. Zastavovaly se hodiny, aby jejich hlasitý zvuk nepřivolal duši nazpět. Na druhé straně se věřilo, že duše zemřelého setrvává v blízkosti těla, dokud není pohřbeno. Vzhledem k tomu se s tělem nebožtíka zacházelo uctivě a s bázni. Ihned se zatláčely oči a podvazovala brada, aby nebyla otevřená ústa, aby si nebožtík někoho „nevyhlédl“ či „neshltl“ někoho s sebou. K prvořadým povinnostem pak patřilo postarat se o omytí zemřelého a jeho upravení do rakve. V rakvi pak nebožtíkovi složili ruce na prsa a vložili do nich svatý obrázek nebo růženec, evangelíci pak pentličky. Nebožtík zůstával ve světnici nebo v síni, domácí lidé pak obývali ostatní, pokud neměli světnic víc, ubytovávali se až do pohřbu u některého ze sousedů a u nebožtíka jen drželi na střídačku stráž. Před pohřbem přicházeli sousedé potěšit pozůstalé v jejich smutku a rozloučit se se zemřelým. Návštěvníci přinášeli svaté obrázky a květiny, mrtvého pokropili svěcenou vodou a pomodlili se za spásu jeho duše.¹⁸ Na přelomu 18. a 19. století začínají vznikat umrlčí komory na hřbitovech a nebožtíci byli ukládáni zde. V současnosti je tělo zemřelého ihned po skonání odváženo pohřební službou a uchováváno v jejich prostorách.

3.2 Pohřební rituály v minulosti

Pohřební rituály měly odedávna v tradičních společnostech klíčový význam, patřily k nejstarším kulturním projevům vůbec. Do 19. století se model pohřebního obřadu utvářel pod vlivem křesťanských myšlenek a církevní symboliky, je však patrné, že tento model vyrůstal z předkřesťanských nábožensko-magických rituálů. Obřad zahrnoval dvě skupiny úkonů,

¹⁸ NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha: Vyšehrad, 2004. ISBN 80-7021-397-3

v nichž se prolínají složky kultovní a pověrečné se sociálně právními a společenskými. Jedna část rituálu byla zaměřena na odluku zemřelého od rodiny, domova a obce, druhá byla vedena s cílem odevzdat ho do rukou Božích a napomoci mu ke spáse. Průběh pohřebního obřadu měl základní strukturu, v jednotlivých krajích se lišil pouze v drobnostech. Z domu smutku dopravili zemřelého k zádušní mši do kostela a odtud na hřbitov. Po vykonané pobožnosti byla rakev spuštěna do hrobu, někdo z rodiny poděkoval účastníkům za doprovod a pozval je na pohoštění do hostince, bližší rodinu do domu.¹⁹ Obřady byly často provázeny okázalým truchlením, smutkem a mnohdy i sebetržným, z čehož se vyvinulo označení pro zádušní hostinu – „tryzna“.

Od poloviny 20. století dochází ke změnám v klimatu společnosti, které se projevují také v pojetí pohřebního obřadu. Praktikuje se více variant, k církevnímu obřadu v kostele se přiřazuje občanské rozloučení v krematoriu či smuteční síni, konají se rozloučení v úzkém kruhu rodiny apod. Přetrvávají jak církevní obřady s uložením do hrobu a možnostmi tradičního doprovodu zemřelého, tak se rozšiřují pohřby bez obřadu. Skutečnost, že není nebožtík na svou poslední cestu vypravován z domu, vyloučila mnohé úkony, které byly po staletí přirozenou součástí odlučovacích aktu a poskytovaly pozůstalým prožitek posledního kontaktu se zemřelým.²⁰

3.3 Pohřební rituál v současnosti

V současnosti se v naší společnosti pohřbívá několikerým způsobem – církevní obřad s uložením do země, církevní obřad s následným zpopelněním, civilní obřad s uložením do země či se zpopelněním, zpopelnění bez obřadu. Církevní pohřeb s uložením do země mívá svou ustálenou podobu: skon se oznamuje zvonem, úmrtí a datum pohřbu pak prostřednic-

¹⁹ NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha: Vyšehrad, 2004. ISBN 80-7021-397-3

²⁰ NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha: Vyšehrad, 2004. ISBN 80-7021-397-3

tvím parte. Rozloučení se zesnulým je zahájeno v kostele zádušní mší, odkud se vypraví smuteční průvod na hřbitov. Nad hrobem je poslední rozloučení s proslovu a žehnáním kněze, poté se rakev spustí do hrobu a přítomní se se zemřelým naposled rozloučí vhozením zelené snítky či hrsti hlíny do hrobu. Další možností rozloučení a v současné době nejčastější je kremace spojená s obřadem posledního rozloučení, která se obvykle koná v sále krematoria. Prostřednictvím parte pozůstali sezvou příbuzné, přátelé a známé, aby se společně rozloučili se zesnulým v obřadní síni nad rakví, za doprovodu hudby, v květinové výzdobě a za proslovů příbuzných či přátel, nejčastěji však bývá řečníkem obřadník, což je profesionální řečník krematoria, může to být také kněz. Pádem nebo zatažením opony obřad končí. Tělo zesnulého se pak spaluje žhavým vzduchem na popel, který se později v urně předává příbuzným. Urny se ukládají obvykle v kolumbáriích, urnových sklípcích, hrobech, nebo se popel rozprašuje či vsypává. Urnu s ostatky si někteří pozůstali nechávají i u sebe doma. Nechce-li nejbližší rodina sezvat smuteční hosty, nemusí se kvůli tomu vzdávat důstojného rozloučení. Obřad se může konat opravdu jen v kruhu nejužších příbuzných, s pohřební službou pak lze dohodnout vhodný způsob, jak takové přání sdělit veřejnosti.

Pozůstali však často odmítají jakýkoliv obřad, někdy si dokonce ani nevyzvednou urnu. Ať už je důvod takového rozhodnutí jakýkoliv, je to špatně. Lidé, kteří se rozhodnou pohřbu raději vyhnout a nechají například svého rodiče zpopelnit bez obřadu, se s tím často v budoucnosti nedokáží vyrovnat. „To, jak se člověk vyrovnává s těžkou ztrátou, nikdy není kontinuální proces, kde by na začátku byl největší smutek a na konci bylo zapomnění. Je to kolísavý proces, který jde nahoru a potom zase dolů a zase nahoru. Tento cyklus musí několikrát proběhnout, a když to neuděláme řízeně, tak to bude propuknout samovolně anebo se to bude jen odtlačovat. Když se vám stane nějaké neštěstí, tak vždycky máte periody, kdy vám to leze do hlavy, mozek to zpracovává a potom zase odsouvá, dělá jinou práci a zase to zpracovává. Lidé, kteří se snaží za každou cenu vytlačit takové vzpomínky, je potom mají nakonec ještě silnější, protože ty vzpomínky mají takovou sílu, kolik emocí do nich investujete.“ říká psycholog Jeroným Klimeš.²¹ Dále podle Klimeše není hlavní funkcí pohřbu ani tak rozloučení se zemřelým, ale určité odříznutí se od vzpomínky na něj a její bez-

²¹ <http://www.pohreb.cz/clanky/?text=31-psycholog-radi-pozustalym-dustojny-obrad-je-ocistna-zalezitost>, 30. 1. 2009

pečné zakonzervování, „do hlavy se natáhnou všechny emoce a znovu se vše kolektivně prožije. Dojde k odžití i všech nevyřčených věcí, lidi si třeba uvědomí, co všechno si chtěli a nestihli se zemřelým říct. Zemřelý člověk se zpřítomní a zakonzervuje se v hlavě. To je to velké vypětí – a po něm jdou opět emoce dolů.“²²

K pohřebním rituálům se váže silný emocionální náboj, který dává pozůstalým možnost dát průchod svému zármutku, mají tedy svůj nezastupitelný psychologický význam, stejně jako období smutku, v němž mají pozůstalí možnost psychicky se vyrovnat se svou ztrátou a distancovat se od společnosti. Samozřejmě, že mnohdy období smutku stejně jako rituály samotné mohly a mohou být pouhou formalitou, vnějším gestem bez hlubšího prožitku. Vzájemné setkání pozůstalých právě kvůli této příležitosti, sdílení společné smutné skutečnosti, kondolence přímým příbuzným, atmosféra místa i chování ostatních lidí, hudba hraná v průběhu obřadu... to vše způsobí u drtivé většiny těch, kterých se odchod zemřelého dotkl, plné projevení emocí a katarzní proces, který by si málokdo v této míře a formě dokázal prožít jen tak sám doma v hlavě. Rituál jasně sděluje nevratnost situace, a tak výrazně pomůže těm, kteří od okamžiku úmrtí až do této chvíle nedokázali myslet na nic jiného.

Hlavním důvodem, proč se Češi ve velké míře dobrovolně vzdali blahodárných účinků pohřebních obřadů, a stali se tak přinejmenším evropskou raritou, je vytlačení tradičních, v českých zemích hlavně katolických církevních rituálů, které jinde v Evropě představují standardní způsob rozloučení se zemřelým. „V minulém období byl pohřeb žehem podporován ze strany státu jako určitá konkurence církevního pohřbu. Režim prostě viděl v občanských řečnících, kteří obvykle v krematoriích hovořili, protiváhu katolickým kněžím,“ říká předseda Sdružení pohřebnictví v ČR a současně ředitel Pohřebního ústavu hlavního města Prahy Julius Mlčoch²³. Nahrazování církevního obřadu obřadem civilním nebo žádným přitom postupovalo jen relativně pomalu. V roce 1955 bylo celých 75 procent ob-

²²<http://www.pohreb.cz/clanky/?text=31-psycholog-radi-pozustalym-dustojny-obrad-je-ocistna-zalezitost>, 30.1. 2009

²³ <http://www.pohreb.cz/clanky/?text=31-psycholog-radi-pozustalym-dustojny-obrad-je-ocistna-zalezitost>, 30. 1. 2009

řadů katolických a v roce 1978 se církev postarala o rozloučení s 39 procenty zemřelých. Nahrazení tradiční formy pohřbu kremací a ateizace společnosti ovšem ještě zcela nevysvětlují českou raritu pohřbívání bez obřadu. Podle Mlčocha tu významnou roli hraje také otázka finanční. „Důvodem může být třeba kupní síla obyvatelstva. A lidé u nás nepokládají pohřeb za dobrou investici, pokud mají například vydat dvacet tisíc za pohřeb někoho blízkého, nebo za stejné peníze raději jet na dovolenou, většinou vyhrává ta druhá možnost.“²⁴ Rozloučení se zemřelým při ať už církevním nebo civilním obřadu by však mělo být samozřejmou součástí našeho života bez ohledu na finanční záležitosti.

²⁴ <http://www.pohreb.cz/clanky/?text=31-psycholog-radi-pozustalym-dustojny-obrad-je-ocistna-zalezitost>, 30. 1. 2009

II. PRAKTICKÁ ČÁST

4 INFORMOVANOST ŽÁKŮ CÍRKEVNÍ ZÁKLADNÍ ŠKOLY O SMRTI A POHŘBÍVÁNÍ

Způsob života dnešní doby nepřipouští smrt jako něco přirozeného, nutí nás k chování jako by neexistovala. Mladí lidé vědí jak smrt provokovat, mohou ji zapříčinit, způsobit, přitom ale myslet na zcela odlišné účinky. Změnit tento postoj je v moci rodiny, zejména rodičů. Zkušenost smrti jsou děti schopny pochopit pouze pomocí dospělého a mnozí rodiče, vedeni láskou a přirozenou inteligencí umějí nalézt správný způsob, jak dětem pomoci, když se v jejich blízkosti objeví smrt nebo když se o ní chtějí něco dovědět. Prvním krokem dobré výchovy je boření strachu, který člověka nutí mlčet, rodiče si musí uvědomit, že je nutné s dětmi mluvit a že hovory o smrti se stanou také vážnou rozmluvou o odpovědnosti za život.²⁵

V této části práce se chci věnovat úrovni znalostí dětí, jakou mají o tématech umírání, smrti a pohřbívání zemřelých v současné době, jejich teoretických vědomostí i praktických dovedností, které si odnáší zejména z rodiny. Zaměřila jsem se na rodiny, které mají k tradičním rituálům blíže, tedy na rodiny, které se hlásí ke křesťanství.

4.1 Výzkumný problém

Orientace dětí z křesťanských rodin v problematice umírání a pohřbívání.

4.2 Cíl výzkumu

Hlavním cílem mé práce bude zjistit informovanost dětí z křesťanských rodin o umírání a pohřbívání v současné době, dílčími cíly pak zjistit, jakým způsobem se na informovanosti

²⁵ FERRERO, B. *Šťastní rodiče*. Praha: Portál, 2004. ISBN 80-7178-937-2

podílela rodina, praktické zkušenosti dětí s danou problematikou a kam se obrací pro další informace.

4.3 Metoda výzkumu

Pro svůj výzkum jsem zvolila metodu dotazníku. Dotazník je jedním z nejběžnějších nástrojů pro sběr dat pro různé typy průzkumů. Skládá se ze série otázek, jejichž cílem je získat fakta a informace od respondentů. Gavora (2000) vymezuje dotazník jako způsob písemného kladení otázek a získávání písemných odpovědí.²⁶ V dotazníku jsou zahrnuty otázky uzavřené, polootevřené i otevřené. Snažila jsem se je přizpůsobit věku dotazovaných, tj. 13 – 15 let. Dotazník je přiložen jako příloha této práce.

4.4 Výzkumný vzorek

Dle Gavory (2000) výzkumník určuje základní soubor tak, aby odpovídal uplatnění jeho výsledků. Rozlišuje:

- náhodný výběr
- stratifikovaný výběr
- mechanický výběr
- záměrný výběr.²⁷

Pro svůj výzkum jsem si zvolila záměrný výběr, kdy osoby musí splňovat znaky, které jsou důležité pro dané zkoumání. V mém případě jsem po domluvě s ředitelem Církevní základní školy ve Zlíně a dala vyplnit dotazník žákům 8. a 9. ročníku. Zvolila jsem poslední dva ročníky základní školy záměrně. Po přechodu na střední školu mají mladí lidé větší možnosti přístupu k informacím, získávají nové dovednosti samostudia, pro můj výzkum je však důležitější, jaké informace mají od rodičů.

²⁶ GAVORA, P. *Úvod do pedagogického výzkumu*. Brno: Paido 2000. ISBN 80-85931-79-6

²⁷ GAVORA, P. *Úvod do pedagogického výzkumu*. Brno: Paido 2000. ISBN 80-85931-79-6

4.5 Vlastní výzkum

Výzkum probíhal v měsíci březnu, kdy jsem se domluvila s ředitelem Církevní základní školy ve Zlíně panem Miroslavem Škarkou a v rámci předmětu Rodinná výchova ve zmíněné 8. a 9. třídě nechala žáky vyplnit připravený dotazník. Dotazník neobsahoval úvod a poděkování, protože jsem se žákům představila a poděkovala osobně.

Osmou třídu navštěvuje celkem 17 žáků, devátou 24, v hodině při vyplňování dotazníku bylo přítomno 15 žáků osmé třídy a 21 žáků deváté třídy, dohromady dotazník vyplnilo 36 žáků.

4.6 Vyhodnocení výsledků výzkumu

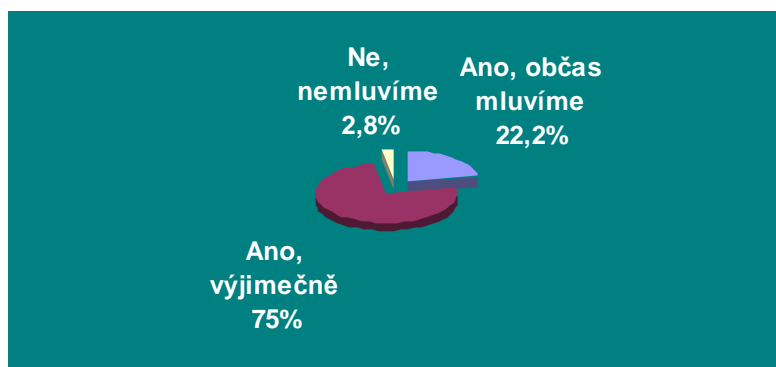
Dotazníky jsem vyhodnotila ručně čárkovací metodou a výsledky zaznamenala do tabulek. Vyjádřila jsem hodnoty jak absolutní tak relativní v procentech. Každou z otázek jsem doplnila vlastním komentářem.

Otázka č. 1: Komunikace v rodině na téma umírání a smrt

Tabulka č. 1: Komunikace v rodině

Komunikace v rodině	Absolutní četnost	Relativní četnost (%)
Ano, občas mluvíme	8	22,2
Ano, výjimečně	27	75,0
Ne, nemluvíme	1	2,8

Graf č. 1: Komunikace v rodině

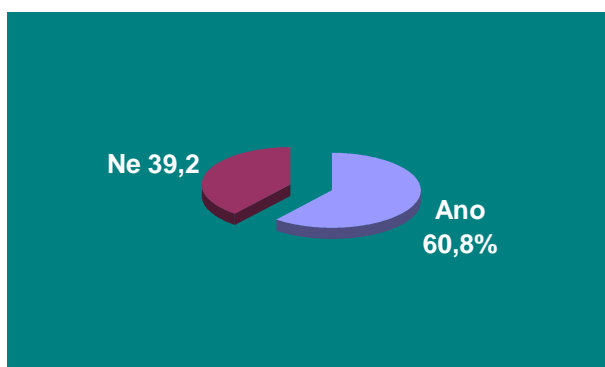
V této otázce jsem zjišťovala, jestli rodiče s dětmi doma komunikují o tématech umírání a smrti. Nejvíce dětí zaznamenalo odpověď ano - výjimečně, příležitostně, menší část žáků odpověděla ano – občas mluvíme, pouze jeden žák označil odpověď ne.

Otázka č. 2: Osobní zkušenost s péčí o umírajícího

Tabulka č. 2: Osobní zkušenost s péčí o umírajícího

Osobní zkušenost	Absolutní četnost	Relativní četnost (%)
Ano	22	60,8
Ne	14	39,2

Graf č. 2: Osobní zkušenost s péčí o umírajícího

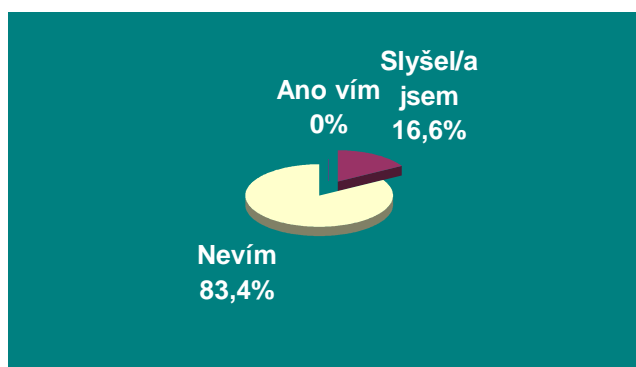
Touto otázkou jsem zjišťovala osobní zkušenost dětí s péčí o umírajícího. Ptala jsem se, zda se setkali s někým, kdo takto o svého blízkého pečuje.

Otázka č. 3: Pojem paliativní péče

Tabulka č. 3: Pojem paliativní péče

Pojem paliativní péče	Absolutní četnost	Relativní četnost (%)
Ano, vím co znamená	0	0
Slyšel/a jsem, ale nevím co znamená	6	16,6
Nevím co znamená	30	83,4

Graf č. 3: Pojem paliativní péče

Jedna z otázek směřující k teoretické znalosti problematiky, pro žáky základní školy velmi těžká, což dokazují i odpovědi. Ani jeden ze žáků nevěděl, co tento pojem znamená, většina se s tímto pojmem vůbec nesešla.

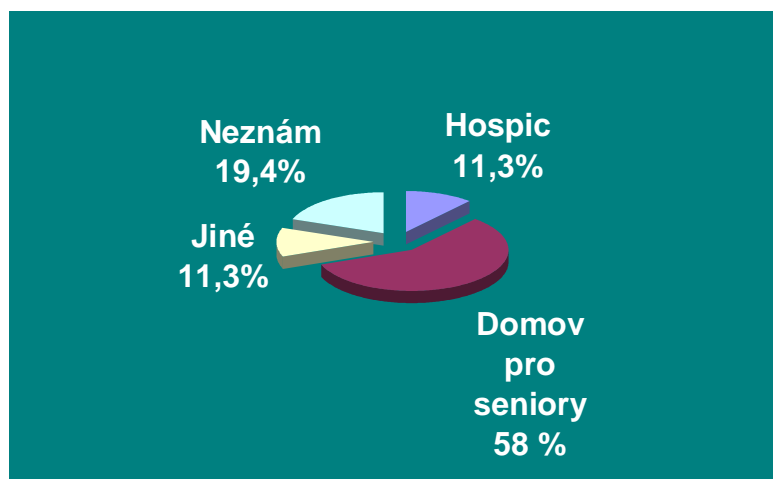
Otázka č. 4: Zařízení, ve kterém se pečuje o umírající

Tabulka č. 4: Zařízení, kde pečují o umírající

Zařízení, kde pečují o umírající	Absolutní četnost	Relativní četnost (%)
Hospic	4	11,3
Domov pro seniory	21	58,0

Jiné	4	11,3
Neznám	7	19,4

Graf č. 4: Zařízení, kde pečují o umírající

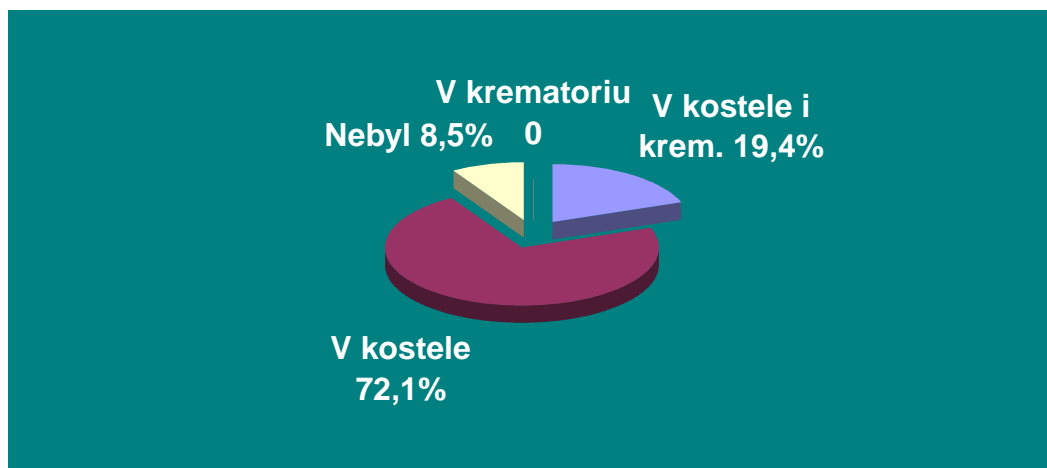
Otázka měla za úkol zjistit, zda žáci znají zařízení, které pečuje o umírající. 7 žáků nezná zařízení žádné, 29 žáků uvádělo různá zařízení, nejvíce se opakoval domov pro seniory, v podání žáků „domov důchodců“ 21x, hospic znali 4 žáci, dále se v odpovědích objevilo 2x klášter, 1x penzion a 1x dům s pečovatelskou službou, shrnula jsem je do kolonky jiné.

Otázka č. 5: Osobní účast na pohřbu

Tabulka č. 5: Účast na pohřbu

Účast na pohřbu	Absolutní četnost	Relativní četnost (%)
V kostele	26	72,1
V krematoriu	0	0
V kostele i krematoriu	7	19,4
Nikdy nebyl/a	3	8,5

Graf č. 5: Účast na pohřbu

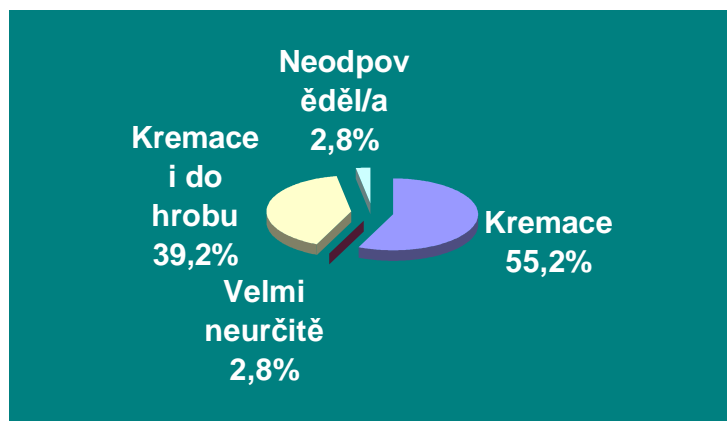
Pomocí této otázky jsem zjistila, že převážná část respondentů má osobní zkušenost s účastí na pohřbu, pouze 3 děti na pohřbu nikdy nebyly. Zde se nejvíce projevuje křesťanský základ rodin žáků, protože ti, co na pohřbu byli, uvedli všichni obřad v kostele, 7 žáků uvedlo kostel i obřadní síň krematoria. Pouze na obřadu v krematoriu nebyl nikdo.

Otázka č. 6: Možnosti pohřbívání

Tabulka č. 6: Možnosti pohřbívání

Možnosti pohřbívání	Absolutní četnost	Relativní četnost (%)
Kremace	20	55,2
Kremace i uložení těla do hrobu	14	39,2
Neodpověděl/a	1	2,8
Velmi neurčitě	1	2,8

Graf č. 6: Možnosti pohřbívání

U otázky č. 6 neměli dotazovaní možnost výběru variant, měli sami definovat jaké znají způsoby pohřbívání zemřelého člověka v současné době. Jeden respondent neodpověděl vůbec, jeden velmi neurčitě „všemi možnými způsoby“. 20 žáků uvedlo pouze kremaci, 14 napsalo obě možnosti, jak zpopelnění tak i uložení těla v rakvi do hrobu. Způsoby jejich vyjádření byly různé – spálení, zpopelnění, zakopání, ale i např. zkrematování, do rakve vcelku či uložit do hlíny, bylo však patrné, že ví o č se jedná.

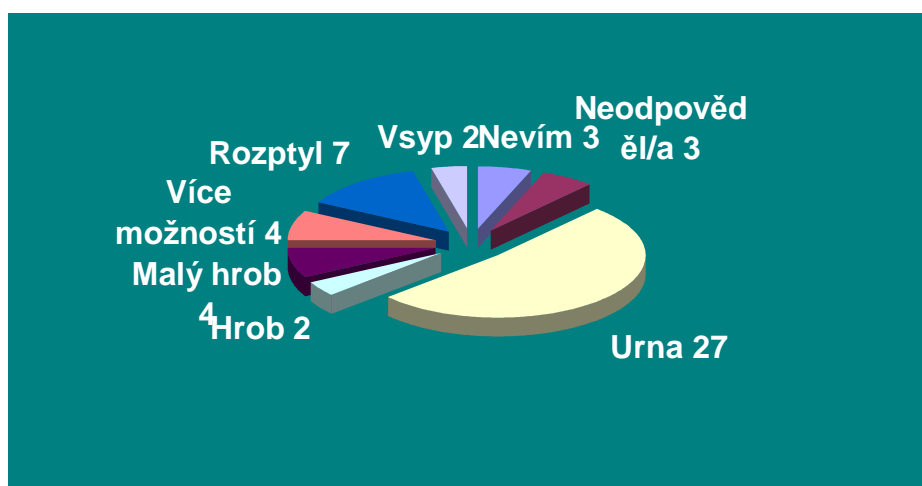
Otázka č. 7: Uložení popela v případě kremace

Tabulka č. 7: Uložení popela (ze všech uvedených odpovědí, seřazeno dle četnosti)

Uložení popela v případě kremace	Četnost odpovědí
Urna	27
Rozptyl	7
Více možností	4
Malý hrob	4
Neodpovědělo vůbec	3
Nevím	3

Hrob	2
Vsyp	2

Graf č. 7: Uložení popela (graf ze všech odpovědí)

Stejně jako předchozí otázka, byla i tato otevřená, neměla možnosti na výběr, žáci měli uvést, kam se ukládá popel v případě kremace. V této otázce se vyskytla velká spousta kombinací odpovědí, do tabulky jsem je seřadila dle četnosti. 3 respondenti neodpověděli vůbec, 3 napsali nevím, pojem urna zná 27 žáků, způsob uložení urny popsalo celkem 10 žáků, z toho 2 napsali do hrobu, 4 do menšího hrobu, 4 uvedli více možností, kromě již zmíněných možnost uložit ji do urnového háje či nechat si urnu doma. 7 žáků popsalo možnost rozptýlení či rozprášení popela, 2 uvedli vsyp na vsypové loučce.

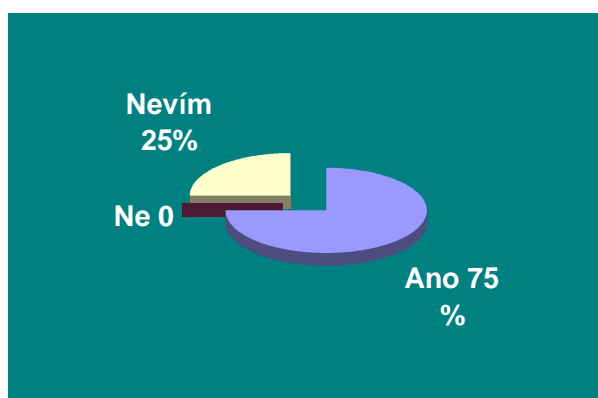
Otázka č. 8: Vnímání důležitosti posledního rozloučení

Tabulka č. 8: Je pohřeb důležitý?

Je pohřeb důležitý?	Absolutní četnost	Relativní četnost (%)
Ano	27	75,0
Ne	0	0

Nevím	9	25,0
-------	---	------

Graf č. 8: Je pohřeb důležitý?

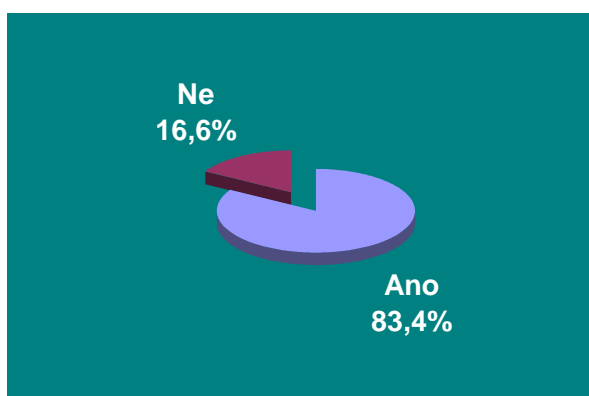
V této otázce jsem zjišťovala názor dětí na obřad posledního rozloučení se zesnulým člověkem, jestli ho považují za důležitý a proč. 27 odpovědělo, že považují tento obřad za důležitý, důvody byly opět různé, nejčastěji se objevovala nutnost rozloučení se s člověkem, který zemřel, úcta k zemřelému i k pozůstalé rodině, zavzpomínání na zesulého, připomenutí si jeho života, ale i usmíření, uvědomění si vlastní smrtelnosti či pomodlení se. I v této otázce je také patrné, že se jedná o respondenty z církevní základní školy.

Otázka č. 9: Kondolence

Tabulka č. 9: Kondolence

Ví jak se kondoluje	Absolutní četnost	Relativní četnost (%)
Ano	30	83,4
Ne	6	16,6

Graf č. 9: Kondolence

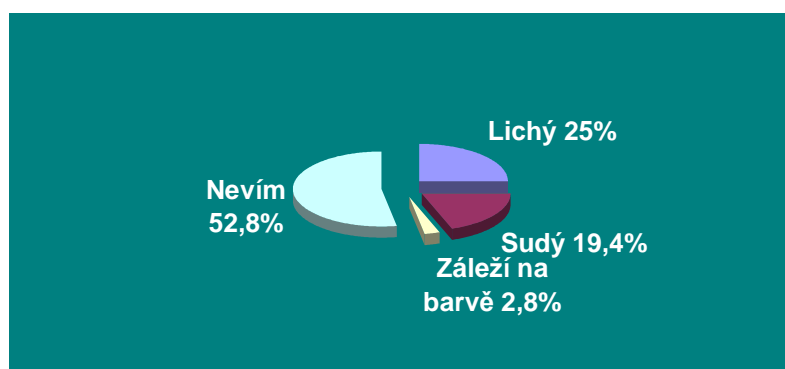
Další z otázek, ve které zjišťuji, praktickou dovednost dětí. Většina ví, že se při podání ruky říká „upřímnou soustrast“, 6 respondentů zaznamenalo odpověď nevím.

Otázka č. 10: Pohřební kytice

Tabulka č. 10: Počet květů v pohřební kytici

Počet květů	Absolutní četnost	Relativní četnost (%)
Lichý	9	25,0
Sudý	7	19,4
Nezáleží na počtu, ale na barvě	1	2,8
Nevím	19	52,8

Graf č. 10: Počet květů v pohřební kytici

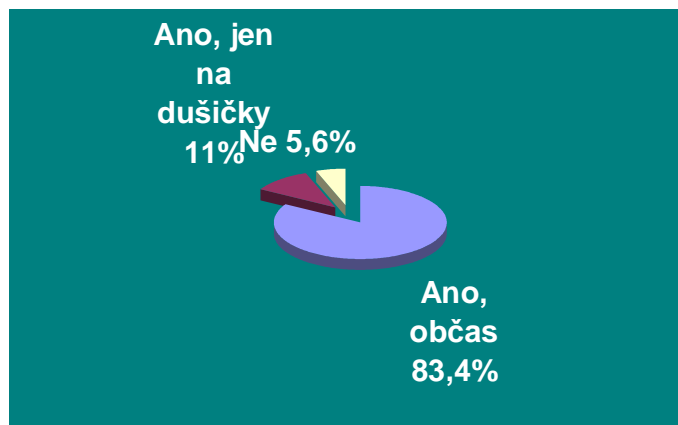
Správný počet květů v pohřební kytici zná pouze 7 respondentů, 19 zaznamenalo odpověď nevím, 10 odpovědělo špatně.

Otázka č. 11: Rodinné návštěvy na hřbitově

Tabulka č. 11: Návštěvy hřbitova

Chodíte na hřbitov?	Absolutní četnost	Relativní četnost (%)
Ano, občas chodíme	30	83,4
Ano, ale jen na „dušičky“	4	11,0
Ne	2	5,6

Graf č. 11: Návštěvy hřbitova

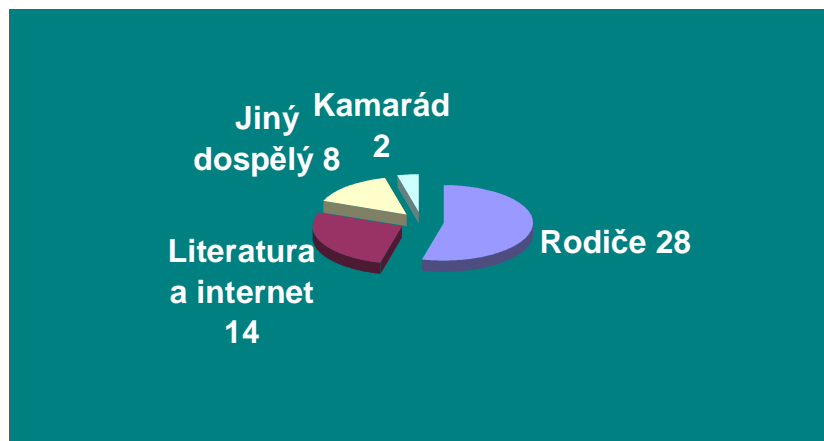
Otázka na rodinné zvyklosti opět vypovídá o náboženském založení rodin respondentů. Většina dětí chodí s rodiči na hřbitovy častěji než jen v souvislosti se svátkem zesnulých jednou za rok.

Otázka č. 12: Získávání nových informací

Tabulka č. 12: Získávání informací (ze všech uvedených odpovědí, seřazeno dle četnosti)

V případě zájmu se obrátí na	Četnost odpovědí
Rodiče	28
Literaturu a internet	14
Jiného dospělého	8
Kamaráda	2

Graf č. 12: Získávání informací (ze všech uvedených odpovědí)

V této otázce bylo také mnoho variant a kombinací odpovědí. Kdyby děti chtěly získat nějaké informace k tomuto tématu, nejčastěji by se obrátily na rodiče 28x, možnost, že si je najdou na internetu nebo v literatuře zahrlo 14 žáků, s kamarády by mluvili 2 žáci, 8 by se jich obrátilo také na jiného dospělého.

4.7 Hodnocení výzkumu a možnosti využití

Můj výzkum ukázal, že žáci církevní základní školy mají dobré znalosti dané problematiky. Jsou informováni, vyrůstají v rodinách, ve kterých se komunikuje i o tématech smrti a umírání, mohou se na rodiče obrátit v případě zájmu, navštěvují hřbitovy, většina z nich už byla na pohřbu. Mají informace o způsobu pohřbívání či ukládání ostatků. V praktických otázkách, jako je kondolence mají také dobré znalosti. V otázce na počet květů v pohřební kytici je počet správných odpovědí malý, vysvětlením může být, že tyto záležitosti zajišťují rodiče. Nejslabší znalosti prokázali žáci v teoretických otázkách na péči o umírající, v otázce na paliativní péči a hospic. Tuto oblast bych viděla jako výzvu pro školu, téma by mohlo být zařazeno do výuky např. v rámci rodinné výchovy či náboženství (na církevní škole povinné). Tím se také dostávám k využití mého výzkumu. Může sloužit pro potřeby školy, jako podklad pro doplnění a zkvalitnění výuky. Zajímavé by také mohlo být pro další výzkum, srovnání odpovědí dětí z církevní školy s dětmi z běžného typu základní školy by mohlo být dalším výzkumným problémem.

ZÁVĚR

Umírání a smrt patří k životu, jsou završením lidského života. Uvědomují si to zřejmě i rodiny dětí, u kterých jsem prováděla svůj výzkum, protože děti jsou většinou dobře informovány a vedeny k úctě k tradici a k rituálu. Postoj k tomuto tématu je do jisté míry ovlivněn hodnotovým systémem a člověk, který má pocit naplněného života a jistoty v základních vztazích, z nich může čerpat i v posledních okamžicích svého života a předávat je ve své rodině dále. Mít úctu k umírání a smrti znamená mít úctu i k životu. Vážít si tradic a rituálů není pro moderního člověka ostudou, naopak může být dobrým pomocníkem a vodítkem při zvládání každodenních i mimořádných situací, které nás v životě potkávají. Lidstvo mělo úctu k zemřelým od raných dob, projevovalo jim patřičnou pozornost, nerušíme tedy to, to fungovalo po mnoho staletí, nepovažujme rituály za přežitek, pouhou formalitu, naplníme je jejich pravým obsahem, ony nám pak pomohou v překonávání těch nejtěžších překážek a vyrovnávání se s těmi nejtěžšími životními zkouškami.

SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY

- 1 MURPHY, R. F. *Úvod do kulturní a sociální antropologie*. Praha: Slon, 2004. ISBN 80-8629-25-3
2. NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha: Vyšehrad, 2004. ISBN 80-7021-397-3
3. BLUMENTHAL-BARBY, K. *Kapitoly z thanatologie*. Praha: Avicenum, 1987
4. HAŠKOVCOVÁ, H. *Thanatologie Nauka o umírání a smrti*. Praha: Galén, 2000. ISBN 80-7262-034-7
5. KUBÍČKOVÁ, N. *Zármutek a pomoc pozůstalým*. Praha: ISV, 2001. ISBN 80-85866-82-X
6. ŠPATENKOVÁ, N. *Poradenství pro pozůstalé*. Praha: Grada, 2008. ISBN 978-80-247-1740-1
7. FERRERO, B. *Šťastní rodiče*. Praha: Portál, 2004. ISBN 80-7178-937-2
8. GAVORA, P. *Úvod do pedagogického výzkumu*. Brno: Paido 2000. ISBN 80-85931-79-6
9. <http://is.muni.cz/do/1431/UAntrBiol/el/antropos/slovník.html>
10. <http://www.odmaturuj.cz/sociologie/ritual-obrad/>
11. <http://www.domaci-pece.info/hospicova-pece1>
12. <http://www.hospice.cz/hospice1/paliativ.html>
13. <http://www.cestadomu.cz/index.php?cmd=page&id=20&lang=cs>
14. <http://www.pohreb.cz/clanky/?text=31-psycholog-radi-pozustalym-dustojny-obrad-je-ocistna-zalezitost>

SEZNAM TABULEK

Tabulka č. 1: Komunikace v rodině	strana 30
Tabulka č. 2: Osobní zkušenost s péčí o umírajícího	strana 31
Tabulka č. 3: Pojem paliativní péče	strana 32
Tabulka č. 4: Zařízení, kde pečují o umírající	strana 32
Tabulka č. 5: Účast na pohřbu	strana 33
Tabulka č. 6: Možnosti pohřbívání	strana 34
Tabulka č. 7: Uložení popela (ze všech odpovědí, seřazeno dle četnosti)	strana 35
Tabulka č. 8: Je pohřeb důležitý?	strana 36
Tabulka č. 9: Kondolence	strana 37
Tabulka č. 10: Počet květů v pohřební kytici	strana 38
Tabulka č. 11: Návštěvy hřbitova	strana 39
Tabulka č. 12: Získávání informací (ze všech odpovědí, seřazeno dle četnosti)	strana 40

SEZNAM GRAFŮ

Graf č. 1: Komunikace v rodině	strana 31
Graf č. 2: Osobní zkušenost s péčí o umírajícího	strana 31
Graf č. 3: Pojem paliativní péče	strana 32
Graf č. 4: Zařízení, kde pečují o umírající	strana 33
Graf č. 5: Účast na pohřbu	strana 34
Graf č. 6: Možnosti pohřbívání	strana 35
Graf č. 7: Uložení popela (graf ze všech odpovědí)	strana 36
Graf č. 8: Je pohřeb důležitý?	strana 37
Graf č. 9: Kondolence	strana 38
Graf č. 10: Počet květů v pohřební kytici	strana 39
Graf č. 11: Návštěvy hřbitova	strana 39
Graf č. 12: Získávání informací (ze všech odpovědí)	strana 40

SEZNAM PŘÍLOH

Příloha P1: Dotazník

PŘÍLOHA P I: DOTAZNÍK

1. Mluvili jste někdy doma s rodiči o umírání a smrti?

- ano, občas se o tom u nás mluví
- ano, ale jen výjimečně, příležitostně, např. když někdo zemře
- ne

2. Setkal/a ses v rodině nebo blízkém okolí s někým, kdo se staral nebo stará o umírajícího člověka?

- ano
- ne

3. Slyšel(a) jsi pojem paliativní péče?

- ano, vím co tento pojem znamená, dopiš.....
- ano, ale nemohu si vzpomenout, co přesně tento pojem znamená
- ne, nevím, co tento pojem znamená

4. Znáš nějaké zařízení (mimo nemocnice), kde pečují o umírající osoby?

- ano, napiš.....
- ne, neznám

5. Byl/byla už jsi někdy na pohřbu?

- ano, v kostele
- ano, v obřadní síni krematoria
- ano, jinde (napiš kde)
- ne

6. Jak je možné v současnosti pohřbít zemřelého člověka?

.....

.....

7. Kam se ukládá popel v případě kremace?

.....
.....

8. Myslíš, že je v dnešní době obřad rozloučení se zesnulým důležitý?

- ano, proč?
- ne, proč?
- nevím

9. Víš co se říká pozůstalým při podání ruky po obřadu, tzv. kondolenci?

- ano, uveď příklad
- ne

10. Jaký počet květů má mít pohřební kytice?

- lichý
- sudý
- na počtu nezáleží, musí mít tmavou barvu
- nevím

11. Chodíte někdy s rodiči na hřbitov?

- ano, občas chodíme zapálit svíčku na hrob
- ano, ale jen na „dušičky“
- ne

12. Kdybys chtěl/la nějaké informace k tomuto tématu, obrátíš se na:

- rodiče
- kamarády
- jiného dospělého (učitele, vedoucího v zájmovém kroužku, kněze...)
- najdu si je sám/sama v literatuře, na internetu apod.